

A tudattalan modelljei

Fenomenológia, pszichoanalízis és kognitív tudományok*

A tudat és a tudattalan viszonyának tisztázása alapvető fontosságú minden tudatfilozófia számára, hiszen egy tudatos lény önmagáról alkotott tapasztalati vagy filozófiai képét semmi sem fenyegeti annyira, mint a számára átláthatatlan tudattalan folyamatok létezése. Az elmúlt évtizedek megnövekedett érdeklődése a tudat, illetve az elme fogalmai iránt lényeges pontokon veti fel újra a tudatos és a tudattalan viszonyának kérdését. A fenomenológiában már hosszú története van a pszichoanalízis tudattalan-fogalmával való számvetésnek (erről jó összefoglalást ad Smith 2010. 10–37), a kísérleti pszichológia, a neurológia és a kognitív tudományok ugyancsak küzdenek avval a kérdéssel, hogy milyen módon lehet a tudattalról beszélni (vö. Pléh 2011). A jelen tanulmányban először a tudattalan fogalmának történeti eredetét vizsgálom, majd a tudattalan két alapvetően különböző modelljét a pszichoanalízisben, végül pedig a fenomenológia és a kognitív tudományok lehetséges kapcsolódását ezekhez a modellekhez.

I. A PROBLÉMA EREDETE

A 19. század vége a pszichológia tudományának megjelenésével a tudattalanra vonatkozó elméletek forradalmát is jelenti.¹ A tudat pszichologista vagy antipszichologista elgondolásai kitermelik a tudattalról szóló elméleti állásfoglalások sokféleségét is. Bizonyos értelemben mind a pszichoanalízis, mind a fenomenológia ennek az elméleti erjedésnek az örököse. E korszaknak csak két jellegzetes, egymással ellentétes felfogását említeném meg.

Franz Brentano úgy véli, hogy nem beszélhetünk tudattalan tudatról, ez ugyanis fogalmi képtelenség. Ha egy tudati tényből tudattalan pszichikai fenoménekre akarunk következtetni, akkor először magát ezt a tényt kell körülte-

* A tanulmány megírását az OTKA 109638 és 112542 számú pályázata támogatta.

¹ Eduard von Hartmann *Philosophie des Unbewussten* című nagy sikerű és sok kiadást megélt műve (Hartmann 1869) – amelynek gondolatai főleg Schopenhauer, Schelling és Hegel filozófiájára támaszkodnak – előkészíti a talajt a tudattalról való gondolkodás számára.

kintően megvizsgálni. Ami a tudathoz tartozik, az szükségképpen tudatos, amit pedig tudattalannak nevezhetünk, az vagy megmagyarázható valamilyen tudati jelenséggel, vagy visszavezethető a testre, vagyis szomatikus jellegű.² Brentano álláspontja szerint tudattalannak csak fiziológiai folyamatok lehetnek, pszichikaiak nem. Ennek következtében kijelenti, hogy a tudattalan tudat feltevése legalább olyan abszurd, mint egy nem vörös Vörösről való beszéd.

Ezzel szemben Theodor Lipps nagyjából ugyanebben az időszakban egy olyan elméletet dolgozott ki, amely szerint a psziché egésze tudattalan, a tudat mindössze csupán egy része a tudattalan óceánjának (Lipps 1883, 1897). Lipps leszögezi: „A pszichikainak nincs olyan fogalma, a pszichológiának pedig nem lehetséges olyan definíciója, amely nem veszi figyelembe a tudattalan pszichikait” (Lipps 1897. 10). Bármilyen tapasztalat azt mutatja, hogy a múltbéli képzetek tudattalanul jelen vannak a pszichében, és nem csupán azzal a potencialitással bírnak, hogy valóságos képzetekké váljanak (vagyis felidézzük őket az emlékezetben), hanem a valóságos képzetté válás nélkül is hatnak, mégpedig tudattalan pszichikai izgalomként (*Erregung*). „A tudattalan tehát nem más, mint a pszichikai élet általános alapja” (Lipps 1897. 13). A tudattalan pszichológiájáról lemondani ezért egyenértékű lenne avval, hogy magáról a pszichológiáról mondunk le.

A fenomenológiai hagyomány Brentanót követi, Freud inkább Lippset. „A tudattalan a nagyobb kör – írja Freud Lipps kapcsán –, amely magában foglalja a tudat kisebb körét; mindennek, ami tudatos, van egy megelőző tudattalan foka, míg a tudattalan megállapodhat a maga fokán, és mégis számot tarthat a lelki teljesítmény teljes értékére. A tudattalan a tulajdonképpeni lelki valóság, amelynek belső természete számunkra ugyanúgy ismeretlen, mint a külvilág valósága, s a tudat adatai révén ugyanolyan tökéletlenül nyilvánul meg előttünk, mint a külvilág az érzékszervek adatai révén.” (Freud 1985. 424.) Mégis azt mondhatjuk, hogy Freud elméletével a tudattalannal való gondolkodás egy egészen új stádiuma kezdődik. Megközelítésének – legalábbis filozófiai értelemben – az az újdonsága, hogy a tudattalant nem szomatikus jelenséggé, hanem pszichés valósággé fogja fel. A tudattalan tehát már nem a test fogalmához kapcsolódik, de nem is valamiféle irracionális, okkult vagy spirituális minőség. Freud azáltal lép túl Lipps felfogásán, hogy a tudattalant nem csupán egy univerzális, passzív altalajként tételezi, ami szükségképpen megelőzi és kíséri a tudatos tapasztalatot, hanem olyan pszichés szféraként, amely sajátos törvényeknek és „gondolkodási” formáknak engedelmeskedik.

Úgy gondolom, hogy Freud nem a szellemtudományi értelmező diskurzust keverte össze a természettudományi beszédmóddal (erről Szummer 1993, 2014),

² Brentano a tudattalan tudat fogalmának elemzését és lehetőségének a cáfolatát az először 1874-ben megjelent *Psychologie vom empirischen Standpunkt* című művének belső tudatról szóló fejezetében végzi el (Brentano 1924. 141–194).

valamiféle hibrid és tudománytalan beszédmódot létrehozva ezáltal, hanem ténylegesen felfedezett egy harmadik területet. Egy olyan harmadik dimenziót, amely sem az objektív tudományok fizikalista megközelítésére, sem a transzcendentális alapú fenomenológiai vagy hermeneutikai beszédmódra nem vezethető vissza. Filozófiai értelemben pedig csakis egy ilyen felfogás keretében *érdekes* a tudattalan problémája. Ha ugyanis nem egy harmadik dimenzióknak fogjuk fel, akkor vagy a természettudományok számára értelmezhetetlen álfenoménné, vagy a transzcendentális szférával szembeni pusztán irracionálisnak kell tekintenünk. Freud felfedezésének igazi jelentősége mindkét „hagyományos” nézőpont felől láthatatlan marad.

II. A TUDATTALAN FELFEDEZÉSE

Ha a pszichoanalízis ugyanabból a tudatfogalomból indul ki, mint Brentano és Husserl, akkor filozófiai értelemben tarthatatlan elképzelést dolgoz ki a tudat egészének működésével kapcsolatban. Freud azonban teljesen tisztában volt a tudattalan tudat fogalmának abszurditásával. A *tudattalan* című 1915-ös írásában világosan megfogalmazza a problémát. A tudattalan elfogadása egy sajátos alteritást, belső másságot feltételez, amit szinte önkéntelenül egy *alter ego* mássághoz hasonlíthatunk: közvetlenül nem tudjuk megtapasztalni azt, hogy van tudattalanunk, ahogy közvetlenül azt sem tapasztaljuk, hogy egy másik emberben tudat lakozik. „A hozzánk legközelebb álló emberi másik vonatkozásában is, a tudat elfogadása pusztán következtetésünkön nyugszik, és soha nem szolgálhat olyan közvetlen bizonyossággal, mint amelyet saját tudatunk felől érezhetünk” (Freud 1997. 83). A pszichoanalízis szerint ugyanezt a következtető eljárást kell saját személyünkkel szemben is alkalmazni, és így válik legitimmé a tudattalan elfogadása. „Mindazokat a működéseket és megnyilvánulásokat, amelyeket magunkon észlelünk, és nem tudunk összefüggésbe hozni a lelki életünkkel, úgy kell megítélnünk, mintha egy másik személyé volnának és az ő lelki működésének ismeretében lehetne őket megmagyarázni” (Freud 1997. 84). A tudattalan fogalma tehát a belső alteritás gondolatához kapcsolódik.

Csakhogy ekkor egy súlyos problémába ütközzünk Freud szerint: a következtető eljárás analógiája ugyanis sántít, mert így a belső másságnak ezt a különös élményét lefordítjuk és nem a tudattalan valódi felfogásához jutunk, hanem egy bennünk működő „második tudat” feltevéséhez. A tudat megkettőzésével, vagyis a tudattalan tudat feltevésével szemben három ellenérvet említ. Egy olyan tudat, amelyről birtokosa csak azt tudja, hogy idegen tudat, aligha elfogadható. „Aki berzenkedik a tudattalan lelki folyamatok létének elismerésétől, aligha lesz boldog, ha ezt egy *tudattalan tudatra* cserélheti” (Freud 1997. 84). A másik ellenérv az, hogy a látens lelki folyamatok olyan eltérőek lehetnek, hogy a tudatállapotok és tudatok sorozatát, vagyis egy második, egy harmadik, egy negyedik stb. tuda-

tot kellene feltételeznünk önmagunkban a magyarázatukra. A harmadik ellenérv szerint e feltételezett tudat nem csupán idegen, hanem olyan látens folyamatokkal dolgozik, amelyek egyenesen hihetetlenek a számunkra és ellentmondanak azoknak a sajátosságoknak, amelyekkel a tudatot szoktuk jellemezni. A tudattalan tehát semmiképpen sem egy második tudat. „Következésképpen megvan az alapunk arra, hogy a saját személyiséggel szembeni következtetéseinket úgy értékeljük újra, hogy azok nem egy második tudat bennünk-létére utalnak, hanem olyan lelki történésekre, amelyek a tudatot teljességgel nélkülözik” (Freud 1997. 84). Freud szerint tehát vigyáznunk kell arra, hogy önnön belső folyamataink észlelésekor ne vezessenek félre tökéletlen analógiák és olyan előzetes fogalmak, amelyeket maguktól értetődőnek vélünk a tudattal kapcsolatban, ám amelyek alkalmatlanok és félrevezetőek lehetnek a tudattalannal kapcsolatban.

A korai pszichoanalízis filozófiai értelemben talán legfontosabb gondolata a tudattalannal kapcsolatban az, hogy a tudattalan nem önkényes, ösztönös és irracionális szféra a tudat háta mögött (mint pl. Schopenhauernél és Nietzschénél), de nem is az értelem hátterét és alapját jelentő produktív és teremtő képzeletlőerő (mint pl. Kantnál, Schellingnél és a romantikus hagyományban), hanem egy olyan működésmód, amelyet sajátos, de a tudatos gondolkodástól merőben eltérő szabályok irányítanak. Ahogy *A megjegyzések a nem tudatos fogalmáról a pszichoanalízisben* című 1912-es írásban fogalmaz Freud: „a nem tudatos lelki tevékenység törvényei messzemenően különböznek a tudatoséitól” (Freud 1997. 14), de – tehetnénk hozzá – attól még törvények.

Tehát nem egy második tudatról, hanem egy tudattalan rendszerről, illetve egy tudattalan *működésmódról* van szó, amelynek nem a tudatosság hiánya (vagyis nem egy negatív tulajdonság) a fő jellemzője, hanem saját, pozitívan megadható jellemzői vannak. A tudattalan rendszer négy alapvető tulajdonsága az ellentmondás-mentesség, az elsődleges folyamat uralma, az időtlenség és a külső valóság helyettesítése a lelki valóság által. Lábjegyzetben még hozzáfűzi ezt az ötödik jellemzőt is Freud: „a tudattalan aktus olyan intenzív és plasztikus kihatással van a szomatikus folyamatokra, amilyennel a tudatos aktus sohasem rendelkezhet” (Freud 1997. 99).

A tudattalan ellentmondás-mentessége³ nem irracionálitást jelent, hanem azt, hogy a tudattalan magja vágymozgásokból illetve ösztönmozgásokból áll: ezek egymást sem nem befolyásolják, sem ellent nem mondanak egymásnak és egymást nem is oltják ki. „Ha két olyan vágymozgás aktiválódik egy időben, amelyek célja összeegyeztethetetlennek tűnik a számunkra [pl. vágyat érezek valami iránt, ami ugyanakkor szigorú tiltás alá esik], a két mozgás nem válik el

³ A kifejezést Freud alkalmazza (1997. 98) némiképp félrevezető módon, ugyanis nem arról van szó, hogy a tudattalanban ne lennének egymásnak ellentmondó tartalmak, hanem arról, hogy a tudattalan immunis ezekre az ellentmondásokra, vagyis tolerálja az ellentmondásokat.

egymástól, és még csak ki sem oltja egyik a másikat, hanem egy közbeeső cél megvalósítása érdekében kompromisszumot kötnek egymással” (Freud 1997. 98). Az ellentmondás csak a tudatos rendszerben jelent problémát, a tudattalan rendszer minden további nélkül el tudja viselni.

Az elsődleges folyamat jellemzője az, hogy a tudattalan képzetek nem állandóak (vagyis nem stabil és kötött energiával rendelkeznek), hanem az affektív energia szabadon áramolhat rajtuk keresztül, ezt az áramlást pedig az eltolás és a sűrítés folyamatai irányítják. „Az eltolás folyamata során egy képzet az összes megszállását átadhatja egy másiknak, a sűrítés során pedig több más képzet teljes megszállásmennyiségét képes egy tartalom saját magára venni” (Freud 1997. 98). Ezzel szemben a másodlagos folyamat során a képzetek megszállása már állandó és közöttük logikai kapcsolat áll fenn. Úgy is fogalmazhatunk, hogy az elsődleges folyamatban a „pszichés energia” szabadon és gyorsan mozog, míg a másodlagos folyamat esetén előbb egy képzethez rögzül, majd ezután áramlik tovább ellenőrzött módon. Az utóbbiban „a képzetek megszállása állandóbb, a kielégülés elodázódik, s ezáltal olyan mentális tapasztalatok válnak lehetővé, amelyek végigpróbálják a lehetséges kielégülésmódok különböző útjait” (Laplanche-Pontalis 1994. 128).

A tudattalan harmadik jellemzője az időtlenség. Az időhöz való viszony, valamint a képzetek időben való rendezése alapvetően a tudatos rendszer sajátossága. A tudattalan időtlensége nem azt jelenti, hogy ebben a szférában nincs időbeli sorrend, hanem inkább azt, hogy egy tudattalan törekvés mindaddig az örök jelenlét módján hat, amíg valamilyen esemény (a helyzet megváltozása, eredményes pszichoterápia, öregedés, stb.) meg nem változtatja, vagy felül nem írja.

A tudattalan talán legszokatlanabb jellemzője az, hogy szinte egyáltalán nem veszi figyelembe az ún. valóságot. „E folyamatok – írja Freud – az öröm-elv uralma alá vettettek, sorsuk csak attól függ, hogy mennyi erejük van, illetve mennyire képesek az öröm-kín szabályozásának követelményeit kielégíteni” (Freud 1997. 99). Az öröm-elv tehát közvetlenül az öröm és a kín érzeteire vonatkozik, vagyis a közösen tapasztalt valóság helyett egy szubjektív valóságot rajzol körül. A tudattalan legfőbb vonatkozási pontja és „tárgya” ez a szubjektív valóság, bizonyos értelemben az én közvetlen örömkeresése. Különös módon nem csak a valóság-elvnek, hanem az öröm-elvnek is van valósága: de ez nem a közösen osztott és egymás által kölcsönösen ellenőrzött, logikus és szabályozott világ. Az öröm-elv valósága atavisztikus és szubjektív. A freudi elképzelés szerint ugyanakkor az öröm nem azonos valamiféle szubjektív gyönyörkereséssel: az öröm-elv nem más, mint a pszichés rendszer törekvése a homeosztatisz egyensúlyra, vagyis a feszültséggel teli állapotok kerülésére és a feszültség csökkentésére. A kín kerülése és az öröm keresése valójában azt jelenti, hogy a psziché a szélsőséges egyensúlytalanságok helyett az egyensúlyi állapotokat keresi. Az öröm az energetikai egyensúly megvalósulása, a kín az energetikai egyensúly felborulása.

III. A TUDATTALAN ELSŐ MODELLJE: AZ ELFOJTÁS

A korai pszichoanalízis tudattalanról vallott felfogásának középpontjában az elfojtás mechanizmusa áll. Ha a tudattalan pozitív elméletét akarjuk megérteni, akkor mindenképp az elfojtás fogalmával kell számot vetnünk. A tudattalan első modelljének ugyanis az elfojtás a kulcsa. Az *őszalami és az én* című kései, 1923-as írásban Freud – korábbi elméletére visszatekintve – kijelenti, hogy a tudattalan fogalma az elfojtás mechanizmusának megértéséből eredt. „Az elfojtott számunkra a tudattalan mintaképe” (Freud 1991. 13). A korai pszichoanalízis pszichére vonatkozó felfogására általánosan érvényes az a feltevés, hogy a tudattalan egybeesik az elfojtottal, vagyis az elfojtás mechanizmusa mutatja meg, mi az, ami tudattalannak nevezhető.

Feltételezésem szerint a tudattalan fogalmának egyoldalú és kizárólagos azonosítása az elfojtással az, ami a fenomenológia (és talán az analitikus elmefilozófia) számára, minden jó szándékú közeledés dacára, újra és újra lehetetlenné teszi a pszichoanalitikus tudattalan fogalmának az elfogadását. A fenomenológiai tudatfelfogás számára ugyanis nem létezhet elfojtott: tudattalan igen, de elfojtott tartalom nem. Hiszen ami a tudatban van, illetve a tudathoz tartozik, az fenomenológiai értelemben vagy aktuálisan tudatos, vagy pedig véges számú lépésben tudatossá tehető. Az elfojtott tartalom jellemzője viszont éppen az, hogy egyszerre „hatékony és nem-tudatos” (Freud 1997. 10).

Ebben a „modellben” az alapvető ellentét a tudatos (beleértve a tudatelőttest) és a tudattalan rendszer között húzódik. A tudattalan nem a szomatikus szférához tartozik, vagyis nem az ösztönös és testi valósággal vág egybe, hanem a psziché egyik alrendszere. A psziché tudattalan alrendszerében pedig olyan elfojtott tartalmak vannak, amelyek nem tudatképesek, vagyis amelyeket a cenzúra, az endogén elhárítás nem engedhet tudatosulni. Ezek lehetnek elfojtott emlékek, elfojtott vágyképek, elfojtott érzelmek, vagy elfojtott ösztöntörekvések. Az ösztönökkel kapcsolatban megjegyzendő, hogy elfojtásukról csak annyiban beszélhetünk, amennyiben valamilyen ösztönreprezentáns, vagyis valamiféle vágykép vagy szimbolikus képzet kapcsolódik hozzájuk. Önmagában egy ösztön tisztán biológiai tényező. Akkor kezd a pszichés valóság részévé válni, amikor egy reprezentáns kapcsolódik hozzá, ami formát, irányt és célt, bizonyos értelemben értelmet ad neki. Ekkor válik a biológiai hajtóerő ösztöntörekvéssé, vagy egyenesen vággyá.

Az elfojtás lényege „a tudattól való elutasítás és távoltartás” (Freud 1997. 66). Akármilyen is az elfojtott tartalma, a rendszer egésze akkor működésképes, ha az elfojtott tartalom vagy tartalmak nem tudnak beözoönlenni a tudatba. Az elfojtott bejutása a tudatba ugyanis sokkal nagyobb feszültséget jelentene, mint a tudattól való távoltartása. Ám ez utóbbi, vagyis az elfojtás maga sem mentes a feszültségtől. Ezt két tényező bizonyítja: egyrészt az elfojtás nem egyszeri esemény, ami egyszer és mindenkorra számúz egy tartalmat a tudatból, mintha az

a tartalom halott tartalom lenne. Az elfojtott „hatékonysága” éppen azt jelenti, hogy jóllehet nem része a tudatos rendszernek, mégis állandó hatást fejt ki: egy fenomenológiai paradoxonnal ezt úgy fejezhetnénk ki, hogy a nem-jelenlét módján van jelen. „Feltételezhetjük, hogy az elfojtott tartalom állandó nyomást fejt ki a tudat felé, s ezt szüntelen ellentétes irányú nyomással kell egyensúlyban tartani” (Freud 1997. 69). A másik tényező, ami az elfojtott körüli feszültséget és az elfojtott tartalom eleveenségét mutatja, az, hogy az elfojtás állandó energiabefektetést tesz szükségessé. Az elfojtott állandóan igyekszik bejutni a tudatba, a cenzúra meggyengülésekor (alvás ideje alatt, nappali álmodozás során, neurotikus állapotban) ez meg is történik ideiglenesen, és a tudattalan tartalom manifeszt álmokat és fantáziákat, valamint „tüneteket” idéz elő.⁴

Az elfojtás-modellben tehát (1) a tudatos én áll szemben a tudattalannal, a tudattalan pedig mindaz, ami nem az énhez tartozik; (2) az elfojtás feladata egyes tartalmak hatékony távoltartása a tudatos rendszertől; (3) az elfojtás dinamikája a homeosztatisz egyensúlyra törekvés; (4) az elfojtásból származó neurózis terápiája a tudattalan tartalmak tudatosítását tűzi ki célul.

Úgy tűnik ugyanakkor, hogy az elfojtás Freud szerint nem egy olyan rendszerben megy végbe, amelyben tudatos és tudattalan már világosan elváltak egymástól. Az elfojtás bizonyos értelemben *egyidejű* a tudat és a tudattalan elválásával. Ezt az elválást vagy belső hasadást megelőzően is működnek bizonyos eljárások az ösztönimpulzusok elleni védelemre vonatkozóan, de ezek még nem elfojtás jellegűek. „Az elfojtás eme felfogása mellett feltételeznünk kell azt is, hogy a lelki működés ilyen fokú szervezettsége előtt a többi ösztönsors, mint

⁴ Az elfojtásnak ugyanakkor bizonyos értelemben van egy történeti vetülete is. Freud az elfojtás működésének három fázisáról beszél: őselfojtásról, valódi elfojtásról és az elfojtott visszatéréséről. Minden elfojtás egy eredeti vagy őselfojtásra utal. Az őselfojtás nem egy konkrét képzet elfojtása, hanem sokkal inkább úgy képzelendő el, mint egy ösztönhöz kapcsolódó képzet eredendő „letiltása”. Freud az őselfojtást többnyire az Ödipusz-komplexumhoz köti: az őselfojtás valami olyasmire vonatkozik, amiről nem szabad tudni, amit nem szabad akarni, és amire még gondolni sem szabad. „Okunk van tehát arra, hogy feltételezzünk egy őselfojtást, az elfojtás első fázisát, ami abban áll, hogy az ösztön lelki képzet-reprezentációja nem kap engedélyt a tudatba való belépésre. Ezzel fixáció keletkezett, a szóban forgó képzet ettől kezdve változatlanul fennmarad, és az ösztön hozzá kapcsolódik.” (Freud 1997. 67.) A valódi elfojtás már konkrétabb élmények és emlékek elfojtása, amelyeket egyrészt a tudat elutasít és kivet magából, másrészt az őselfojtás „vonz”. A tudattalan tartalmak eleveenségéhez az is hozzátartozik, hogy noha a tudatos szférától el vannak választva, a tudattalan többi tartalmától azonban nem: „az elfojtás nem szünteti meg az ösztönképviselő folyamatos továbblétezését a tudattalanban, nem akadályozza meg, hogy ott tovább szerveződjön, származékokat képezzen, és kapcsolatokat létesítsen. Az elfojtás valójában csak az egyik pszichikus rendszerrel, a tudattal való kapcsolattartást zavarja” (Freud 1997. 67). Az elfojtás harmadik mozzanata az elfojtott tartalom visszatérése, ami merőben különbözik magától az elfojtás folyamatától, vagyis nem egyszerűen az irány megfordításáról van szó. A helyettesítés és a tünetképzés más módon működnek, mint az elfojtás. Az elfojtott visszatérése ezek szerint csak áttételes módon, kitérőkkel, derivált képződményekkel, a tudattalan termékeinek közvetítésével történhet meg. Ezek a megjelenések pedig a tudat szintjén különös, bizarr, értelmetlen zárványként, vagyis neurotikus tünetként, álmokként, elszólásként jelennek meg.

például az ellentétbe való átfordítás, vagy az alanynak saját személye ellen való fordulása látja el az ösztönimpulzusok elleni védelem feladatát.” (Freud 1997. 66.) Freud ugyanakkor nem áztatja az olvasót avval, hogy világosan megérthetjük az elfojtás és a tudat-tudattalan különbségének összefüggését. Az eredeti elfojtás vajon egybeesik a tudatos és a tudattalan lelki tevékenység elválásával? Vagy először létrejön a tudat mint minden pszichés tevékenység eredete és alapja, utána pedig kialakul a tudattalan? Vagy pedig először beindulnak az archaikus, elsődleges folyamatok, és csak ezt követően, némi késéssel jönnek létre a tudatos folyamatok?

Az elfojtás fogalmának kidolgozása révén mindenestre Freud először ad képet egy olyan szubjektumról, akit hasadt szubjektumnak nevezhetünk. A tudattalan ugyanis nem a tudatossá tehető, vagyis a „tudatelőttes”, hanem az, amit a tudat elutasít magától, és egy olyan transzcendentális múltba számúz, amellyel állandó küzdelmet kell folytatnia, hogy megőrizze integritását.

IV. A FENOMENOLÓGIAI TUDATTALAN

Régi törekvés a fenomenológiában a tudattalan pszichoanalitikus fogalmával való számvetés. A klasszikusnak nevezhető megközelítések sorában a teljes elutasítástól a kritikán keresztül a szintézisre törekvésig igen széles a paletta.

A husserli fenomenológia – erősen Brentano hatása alatt – elutasítja a tudattalan tudat fogalmának lehetőségét. Eugen Fink Husserl által jóváhagyott melléklete a *Válság*-könyvhöz minden tudattalan-elméletet elítél, mivel ezek mind egy tisztázatlan tudatfogalommal dolgoznak.

A „tudattalan” széltében elterjedt elméletének naivitása abban áll, hogy elmélyül a mindennaposan adott érdekes jelenségekben, induktív tapasztalatot hoz működésbe, konstruktív „magyarázatokat” vetít előre, s ugyanakkor hallgatólagosan eleve naiv-dogmatikus, implicit tudatelmélet vezet, amelyet mindig igénybe vesz [...]. Mindaddig, amíg a tudattalan problémájának expozícióját ilyen implicit tudatelmélet határozza meg, ez az expozíció elvileg, filozófiai tekintetben naiv. (Husserl 1998/I. 199)

Husserl ugyanakkor nem tagadja a tudatküszöb alatti folyamatok létezését, sőt azt állítja, hogy ezeket a fenomenológia képes feltárni: ide tartoznak az aktív (gondolati) szintéziseket megelőző passzív szintézisek, amelyek a tudat aktív hozzájárulása nélkül, tudattalanul zajlanak, és amelyeket mindenek előtt az asszociáció törvényei irányítanak. A tudattalan a husserli fenomenológia meggyőződéseinek értelmében egyrészt az észrevétlenül maradó, másrészt az elfedett. A tudattalan tehát egyfelől a passzív szintézisekben zajló folyamatok összességét jelenti, másrészt „az értelemüledékek állandó készletét” (Husserl 1966.

177), ami aktuálisan nincs jelen, de tudatossá tehető.⁵ A husserli modell ugyan elismeri a fenomenológiai tudattalan létét, ám ezt a tudat előszobájaként, egyfajta előtudatként – vagy freudi kifejezéssel – tudatelőttesként gondolja el. Ez az elképzelés szolgáltatja az alapot ahhoz az állandóan visszatérő vádhoz, amely szerint a fenomenológia mindössze a tudatelőttes elgondolására képes, a tudattalan freudi fogalma már elgondolhatatlan a számára.

A fenomenológiai hagyomány vagy alapvetően kritikus a pszichoanalízis tudattalan-fogalmával szemben, vagy valamilyen módon integrálni igyekszik a fenomenológiai filozófiába. A Freuddal szemben kritikus álláspontot képviselő későbbi fenomenológusok a pszichoanalízis tudattalan-fogalmának paradox és tisztázatlan jellegét hangsúlyozzák. Sartre például azért bírálja Freudot, mert a tudattalan fogalmával egy második tudatot hoz létre a tudatos tudat mellett, ez pedig fenomenológiai értelemben eleve elfogadhatatlan. A rosszhiszeműség jelenségét, más szóval az önmagunknak való hazugság, illetve az öncsalás jelenségét a pszichoanalízis a tudat belső megkettőzésével magyarázza, vagyis egy tudatos én és egy idegen én kettősének feltevésével. Így azonban a rosszhiszeműséget nem magyarázza, hanem eltolja, mégpedig a cenzúra síkjára, hiszen itt történetik a döntés a tudattalan tartalmak sorsáról, vagyis a cenzúrának tudnia kell arról, amit ugyanakkor a tudat előtt el kell fednie. „A pszichoanalízissel nem nyertünk semmit, mivel ahhoz, hogy elnyomja a rosszhiszeműséget, a tudattalan és a tudat között egy autonóm rosszhiszeműség tudatot hozott létre” (Sartre 2006. 91). Paul Ricœur pszichoanalízisről szóló könyve azt az állandó elméleti feszültséget igyekszik felszínre hozni, ami Freudnál a fiziológiai-dinamikai nyelvezet és a hermeneutikai-értelmezői hozzáállás között feszül. Ricœur szerint Freudnál az energetika (vagyis az erő fiziológiai nyelve) és a hermeneutika (az értelem megfajtott nyelve) keveredik tisztázatlan módon. Az álmelméletben például a feltárható narratív szerkezetű értelem áll szemben a vágyimpulzusként értett erővel. Ricœur úgy véli, hogy ezt a feszültséget Freudnak és a későbbi pszichoanalízisnek sem sikerült feloldania. A megoldás csak egy hegeli típusú dialektika és a szimbólumok hermeneutikája lehetne (vö. Ricœur 1965. 363–575). Sartre, úgy tűnik, nem veszi figyelembe, hogy Freud maga is elutasító a tudat megkettőzésével szemben, Ricœur pedig azt, hogy Freud szerint a pszichoanalízis nem két beszédmód között közvetít, hanem egy harmadikat „fedez fel”.

A kortárs fenomenológusok között vannak olyanok, akik komolyan veszik a freudi felfedezést és arra törekszenek, hogy a tudattalan jelenségét a fenome-

⁵ Tengelyi László az ősbenyomás, az ősszociáció és az affekció fogalmait mentén tárja fel a husserli értelemben vett tudattalan jelenségét. „Tudattalanon tehát – Freuddal ellentétben – nem olyan erőcentrumot ért [Husserl], amely önmagából kiindulónan hatást gyakorol a tudatra, hanem pusztán »az értelemüledékek állandó készletét«, amely az én elől az adott pillanatban ugyan »el van zárva«, de azért az énnel elvileg »továbbra is rendelkezésére áll»” (Tengelyi 2013. 80).

nológia fogalmiságával alapozzák meg. Noha ezeknek a törekvéseknek már komoly irodalma van, abban nincs konszenzus, hogy milyen fogalmi eszközökkel és milyen irányokban lehetne a kétfajta elméletet közelíteni egymáshoz. Rudolf Bernet úttörő munkái a jelen nem lévő tudatának fogalma alapján kötik össze a husserli képzelet-értelmezést a freudi tudattalan-elmélettel (Bernet 2012a, 2012b). Bernet úgy véli, hogy Husserl fantáziáról szóló elemzése olyan fogalmi eszközöket kínálnak, amelyek filozófiai értelemben a pszichoanalízis hiányzó teoretikus alapjául szolgálhatnak. A tudattalan képzet a nem-jelenlét módján van jelen a pszichében (nincs jelen, hiszen nem tudunk róla közvetlenül, de mégis jelen van, hiszen hatást fejt ki akarattunktól függetlenül), ugyanúgy, ahogy egy fantázia képzet is csupán egyfajta jelenlét nélküli jelenlétként fogható fel. Marc Richir a nem-intencionális fantáziában pillant meg egy olyan archaikus fenomenológiai regisztert, ami azután a fenomenológiai elemzést a Daseinanalízisen keresztül a pszichoanalízishez kötheti és egy fenomenológiai antropológia ki-munkálását teszi lehetővé (Richir 2004). Richir törekvése a fenomenológiai tudattalan fogalmának kidolgozására azonban nem a freudi tudattalan fogalmával dolgozik, hanem a Daseinanalízis és a szelfpszichológia problémáival. Az elmúlt években Nicholas Smith tett figyelemre méltó kísérletet arra, hogy a husserli passzív szintézisről és az időtudat legalapvetőbb szintjeiről szóló elemzéseket összekösse Freud elfojtás fogalmával (Smith 2010). A passzivitás analógiája a tudattalannal azonban félrevezető: bármennyire közelínek érezzük is a tudat passzív mélyszerkezetét a tudattalan fogalmához, ez utóbbi – mivel a tudattalan tartalmak aktív működését implikálja – mégsem azonos az előbbivel.⁶

Bernet és Smith törekvései komoly eredményeket hoztak a fenomenológia és a pszichoanalízis közelítésének lehetőségével kapcsolatban. Ám úgy tűnik, mindkét törekvés ugyanazt a hibát követi el: alapvetően a tudatfilozófia modelljét próbálja kiegészíteni egy olyan mozzanattal (egy képzet jelenléte a tudatban a nem-jelenlét módján), amely nem illeszkedik ebbe a modellbe. Mindkét említett törekvés az elfojtás modelljét igyekszik fenomenológiai eszközökkel magyarázni: az előbbi a fantázia fenomenológiai szerkezetének elemzése alapján, az utóbbi a passzivitás fogalmának segítségével. Az elfojtás alapján szerveződő tudattalan azonban nem magyarázható fenomenológiai és tudatfilozófiai eszközökkel, mert ha a tudat számára hozzáférhető lenne, már nem lenne elfojtott.

⁶ Thalia Welsh a retenciók három szintjét különbözteti meg: „A psziché tehát közeli retencióból áll, amilyen a retencionális-protencionális szerkezet, távoli inaktív retencióból (freudi tudatelőttés, husserli tudattalan) és aktív elfojtott retencióból. [...] Husserl nem ad elegendő alapot annak feltevésére, hogy a tudattalan valamiféle inaktív (nem-intencionális) réteg, az emberi viselkedés viszont elegendő alapot szolgáltat annak feltevésére, hogy túl a passzivitáson, létezik egyfajta aktív tudattalan is.” (Welsh 2002. 181.)

V. A TUDATTALAN MÁSODIK MODELLJE: AZ ELHÁRÍTÁS

A kései Freudnál és a pszichoanalízis mozgalmán belül azonban megjelenik egy másik tudattalan-modell is. Induljunk ki Freud egy olyan megjegyzéséből, amelyben már elutasítja a tudattalan és az elfojtott egyoldalú és kizárólagos azonosítását: „a tudattalan nem esik az elfojtottal egybe; igaz marad, hogy minden elfojtott tudattalan, de nem minden, ami tudattalan, elfojtott. Az énnek egy része is, tudja isten mily fontos része lehet tudattalan, és bizonyára az is.” (Freud 1991. 17.)

Freud kései korszaka nem jelent ugyan szakítást a tudattalan elfojtásra épülő modelljével, ám a hangsúlyok olyan jelentősen megváltoznak, hogy valójában egy másfajta elképzelés válik uralkodóvá. Ennek az új tudattalan-koncepciónak a középpontjában pedig nem az elfojtás, hanem az elhárító mechanizmusok állnak. Az elfojtás egy képzetet igyekszik távol tartani a tudatos éntől, ez a képzet azután más képzetekkel asszociációs kapcsolatra lép az elsődleges folyamatnak megfelelően és tünetként, elszólásként, álomtartalomként jelenik meg elváltoztatott formában. Ám az egész bonyolult, többdimenziós folyamat centrumában egy képzet (emlékkép, vágykép, gondolat) mint különálló entitás áll. Az elhárító mechanizmusok ezzel szemben viselkedésmódok, vagyis az én védekező műveletei bizonyos fenyegető és szorongást keltő behatások (események, helyzetek, gondolatok stb.) ellen. Ezek a mechanizmusok pedig nem egy azonosítható vagy körülírható képzet köré szerveződnek, hanem habitualizált működések, amelyek az egykor hatékonynak bizonyuló, azután állandóan megismételt eljárások mintázataiból állnak össze szervezett viselkedésformákká.⁷

Nem túlzás azt állítani, hogy az elhárító mechanizmusok fogalma alapján egy új tudattalan-modell jelenik meg. Az új modell szervező mozzanatai a következők: (1) nem a tudatos én áll szemben a tudattalannal, mint az elfojtás esetében, hanem az én tudatos része és az én tudattalan része. Freud kései fordulatának egyik legfontosabb gondolata az, hogy „az én is lehet a szó tulajdonképpeni értelmében tudattalan” (Freud 1991. 21). „Ezt az ellentétet [a tudatos és a tudattalan közötti konfliktust] a lelki élet szövedékének mostani megismerése alapján egy másikkal, az összefüggő én és a róla lehasadt, elfojtott én közötti ellentéttel kell helyettesítenünk” (Freud 1991. 17). Ez elméleti értelemben azt jelenti, hogy a lappangó tudattalan, vagyis a tudatelőttés leíró fogalma és az elfojtott tudattalan dinamikai fogalma mellett még egy harmadik, nem elfojtott

⁷ A filológiai hűség kedvéért azonban meg kell jegyeznünk, hogy Freud maga nem tesz éles különbséget a két modell között. Sőt, elfojtás (*Verdrängung*) és elhárítás (*Abwehr*) fogalmi között is gyakran bizonytalan a különbség. Hol úgy gondolja, hogy elhárítás és elfojtás szinonim fogalmak, hol úgy, hogy két teljesen különböző eljárásról van szó, hol pedig úgy, hogy az elhárítás az általános nemfogalom, az elfojtás pedig ennek egyik aletesete (vö. Laplanche-Pontalis 1994. 102–105). Kései korszakában az elfojtás helyett mégis az elhárítás kerül a középpontba.

tudattalant is fel kell tételeznie a pszichoanalízisnek: a tudattalan én fogalmát. (2) Nem egyes, elszigetelt tudati tartalmakról, reprezentációkról van szó, hanem tudattalan „mechanizmusokról”. Az én olyan tudattalan viselkedésmódjairól és szorongást feldolgozó rituáléiról, amelyekre a tudatos énnel nem az elfojtás miatt nincs rálátása. Ezek az elhárító mechanizmusok ugyanis nem szemben állnak a tudatos énnel, hanem az én tudattalan alapját képezik. (3) Az elhárítás-modell legfontosabb fogalma ugyanakkor már nem a traumatikus élmény és a neurotikus felejtés, hanem a szorongás és a szorongásos helyzetre adott válasz. (4) A terápia célja nem a tudattalan tudatossá tétele, hanem egyfajta „átszoktatás”, új, stabilabb érzelmi mintázatok kialakítása.

Ha megmaradunk a fenomenológiai megközelítés keretei között (hogyan férhetünk hozzá és mit tudunk mondani a tudattalanról), akkor az elfojtás megoldhatatlan paradoxonokkal terhelt modellként jelenik meg, az elhárítás viszont nagyon is jól illeszthető egy fenomenológiai kiindulóponthoz a habitualizált mintázatok fogalma révén.

Ekkor a tudattalan működés példája már nem a hipnózis, a hisztéria vagy az álm; és a terápia célja már nem a tudattalan tudatossá tétele. Az elhárítás példája a gyógyulni nem akaró beteg, akit tudattalan bűntudata új és új elhárításokba kényszerít bele, vagyis akinek erősebb a szükséglete arra, hogy beteg legyen, mint arra, hogy meggyógyuljon. Ennek eredete egy olyan bűntudat, amely a betegségben kielégülést talál (vö. Freud 1991. 65). A gyógyítás módja pedig nem a tudatossá tétel, hanem sokkal inkább az „átszoktatás”, az érzelmi mintázat átalakítása, ezért az áttétel terápiás jelentősége is megnő.

Az elhárító mechanizmusok nem egyedi emlékekből táplálkoznak, hanem sematizált működésmódot és habitualizált mechanizmust jelentenek, a tudattalan én törekvését arra, hogy korábban alkalmazott és megszokott szorongásoldó eljárásait a jelen helyzetre is alkalmazza. Az elhárító mechanizmus azonban – a többi tudattalan művelethez hasonlóan – nem a valóságelvet követi, vagyis nem a tényleges helyzetre válaszol, hanem az én által a helyzetre vetített (hibás) sémára reagál a megszokott (hibás) módon. A szorongást így nem elkerüli, hanem tovább fokozza, hiszen olyan módon reagál a helyzetre, amely azután további válságokat és szorongást okoz. Az elhárítás elmélete éppen ezért szorosan összefügg a szorongás fenoménjével.

Az elhárító mechanizmusok tanát Anna Freud dolgozta ki részletesen: a szublimáción és a racionalizáción kívül, amelyek természetes és az egészség keretein belül maradó választ jelentenek, kilenc elhárító mechanizmust különböztet meg (elfojtás, regresszió, reakcióképzés, izoláció, meg-nem-történte tétel, projekció, introjekció, saját személy felé fordulás, ellentétbe fordulás) (vö. A. Freud 1994; Mitchell–Black 2000. 47–57). A regresszió is más értelmet nyer: nem visszaesés egy korábbi fejlődési fázisba, hanem visszatérés egy korábban kialakított hártási mechanizmushoz. Felmerül azonban a kérdés: mivel szemben védenek az elhárítási mechanizmusok?

A neurózis és a szorongás viszonya többszörösen ambivalens és körkörös. Minden betegségtünet, amennyiben elhárító mechanizmus, valamilyen szorongásra adott válasz, másrészt azonban maga is szorongással jár. A szorongás visszautal egy archaikus múltra, amikor az egyén a lelki fejlődése során először szembesült valamiféle ellentmondással és ambivalenciával; a fellépő szorongás nyomására kiépített bizonyos elhárító mechanizmusokat, azután egész életében ismétli ezeket a szertartásokat, óvintézkedéseket és műveleteket, amikor csak fenyeget a szorongás. A szorongás azonban így nem feloldódik, hanem körkörös pályára áll és önmagát tartja fenn. A pszichés betegség valójában nem más, mint az ilyen módon önmagát fenntartó, rossz körben megrekedő szorongás.

Bernhard Waldenfels úgy véli, hogy a válaszadás, a rezponzivitás képessége alapvető jellemzője a tudatnak.⁸ A normális embert nem csupán a rezponzivitás készsége és készenléte jellemzi, hanem a kreatív válasz. „Mi találjuk ki, hogy mit válaszolunk, azt azonban nem, amire válaszolunk” (Waldenfels 2005. 187). A kreativitás a válaszban van, az, amire válaszolunk, az idegen, rendkívüli, túl van a megszokott renden, és ilyenként fogadjuk el. Ezzel szemben a neurotikus elhárítás jellemzője az, hogy monologikus viszonyba lép az adott szituációval. A beteg is választ ad, de ez a válasz nem kreatív, vagy ha igen, akkor abban a különös, patológiás értelemben kreatív, hogy a kérdést is a maga képére formálja, vagyis a kérdést is önmagának találja ki. A beteg monologikus kommunikációja azt jelenti, hogy partner nélküli interakcióba lép. Amire válaszol, az nem idegen, válaszai csupán a saját kivetülésének visszhangjaira reagálnak.

Az elhárító mechanizmusok, szemben az elfojtásra alapuló modellel, fenomenológiai szempontból talán alkalmasabbak a tudattalan fogalmának megközelítésére. E megközelítés középpontjában egyrészt a szorongás tapasztalata, másrészt pedig a fantázia és az érzelmek mozgása áll. Ez a konstelláció pedig fenomenológiai módon nagyon is jól elemezhető. A szorongásos helyzetek által előidézett fantáziálás és érzelmi reakció alapvető jellemzőit tekintve nagyon közel áll az elhárító mechanizmusokhoz.⁹

⁸ Nézete szerint a szabálykövetés, a rezponzivitás és az intencionalitás a tudat egyformán alapvető, ugyanakkor egymásra vissza nem vezethető jellemzői. „A rezponzivitás [...] minden átélés és magatartás alapvonását alkotja, amelynek ugyanaz a hatósugara, mint az intencionalitás és regularitás meghonosodott koncepcióinak” (Waldenfels 2005. 187).

⁹ A *reakcióképzés* pl. olyan elhárító mechanizmus, amelyben az én úgy rejti el önmaga elől az elfogadhatatlan késztetéseket, hogy ellentétükbe fordítja őket. A haragos személy például túlságosan is barátságos lesz, gyakran állhatatosan segítőkész, szinte már-már fojtogató kedvességgel szolgálja azokat, akikkel szemben tudattalan haragot és ellenséges érzéseket táplál. A *meg-nem-történte-tevés* bizonyos értelemben tagadja egy esemény vagy cselekedet valóságát, amelyet úgy akar megsemmisíteni, mintha az idő visszafordítható volna. A törlés azonban lehetetlen, ezért valamilyen mágiikus cselekedetre van szükség, ami mintegy visszaveszi a valóságosan megtörtént esemény értelmét. A *projekció* esetében egy érzést másra vetítünk ki, önmagunkban tagadjuk, viszont mások esetében rendkívül érzékenyek vagyunk rá. Valaki például tagadja a düh érzését, de rendkívül érzékeny rá és sokat foglalkozik más személyek haragos érzéseivel. A szubjektum saját hűtlenségi vágyai ellen úgy védekezik, hogy a partne-

A tudattalan működésének leírása tehát mindkét freudi modellben az éber, tudatosan ellenőrizhető, valóságelvet követő és interszubjektíve megerősített gondolkodási módoktól eltérő mechanizmusokat mutat fel. Az elsődleges folyamat az álommunkában, a neurotikus képzetrendszerek létrejöttében, valamint az elhárító mechanizmusok a szorongató helyzetekben és a fantáziákban olyan gondolkodási sémákra utalnak, amelyek tapasztalatokat dolgoznak fel, mégis alapvető módon különböznek az éber gondolkodás mintáitól és lehetőségeitől.

VI. A KOGNITÍV TUDATTALAN ELMÉLETE

A tudattalan fogalma nem csupán a fenomenológia számára kihívás, hanem a kognitív tudományok számára is. Az elmúlt évtizedek komoly erőfeszítései és ugyancsak komoly eredményei a neurológiában, a kognitív pszichológiában és a nyelvészetben újult erővel vetik fel a tudattalan kérdését. A kognitív tudományok szintén kidolgozzák a maguk tudattalan-elméletét, amely sok tekintetben igyekszik választ adni a Freud által felvetett kérdésekre és dilemmákra, illetve igyekszik megteremteni a pszichoanalízis hiányzó kísérletes alapjait.

Jelen írásban nem célolok a kognitív tudományok és a pszichoanalízis tudományelméleti viszonyának tárgyalását.¹⁰ Arra szorítkozom, hogy bemutassam azokat az eredményeket, amelyek alapján az agy neurológiai és kognitív kutatása felváltani igyekszik a pszichoanalízis tudattalan-fogalmát. Itt mindenekelőtt a szubliminális percepcióról, a memóriarendszerek vizsgálatáról, a kötődés fogalmáról, a tükroneuronok szerepéről és a terápia által előidézett változások neurológiai értelmezéséről lesz szó. Tekintsük át ezeket az eredményeket az egyszerűbbektől a bonyolultabbak felé haladva.

Szubliminális percepció. A küszöb alatti észlelés vizsgálata azt mutatja, hogy az adott típusú ingernek mindig van egy nagyjából meghatározható küszöbértéke, ami felett az ingert észleljük, és ami alatt az inger észrevétlen marad. A kísérleti vizsgálatok azonban azt sugallják, hogy beszélhetünk olyan gyenge, de még éppen elég erős ingerekről, amelyeket ugyan nem tudunk tudatosan detektálni,

rét vádolja hűtlenséggel, elvonja a figyelmét saját tudattalan tartalmairól és a másik tudattalanjára tolja át, a másikkal szemben túlzottan jó megfigyelő lesz, önmagát pedig félreismeri.

¹⁰ Ennek hatalmas irodalma van, magyarul Szummer (1993; 2014) tekinti át részletekbe menően a pszichoanalízis körüli tudományelméleti vitákat. A kortárs kognitív tudományok is ambivalensen viszonyulnak a pszichoanalízishez: az egyik szélső álláspont szerint a kognitív tudományok fejlődése egyenesen szükségtelenné teszi a pszichoanalitikus fogalmiságot és elméletet, egy másik álláspont viszont azt állítja, hogy a kognitív tudományok igenis tanulhatnak a pszichoanalízistől, és a két irányzatnak közelednie kell és közeledni is fog egymáshoz (ez a 2000-ben orvosi Nobel-díjat kapott Eric R. Kandel álláspontja), a harmadik álláspont viszont azt állítja, hogy a kognitív tudományok sohasem lesznek képesek azt a komplexitást megragadni a maguk redukcionista eszközeivel, amit a psziché klinikai tapasztalata érzékelhetővé tesz (Davis 2011).

ám amelyek mégis hatnak valamiképpen a perceptuális vagy kognitív működésre. Például 5 ezredmásodpercnél rövidebb ideig mutatnak valamit az alanyok, ami túl rövid idő ahhoz, hogy tudatosan észlelhető legyen, az ingerek mégis megjelennek az alany következő álmaiban, vagy befolyásolják bizonyos kísérleti feladatok elvégzésekor a teljesítményét. Az észlelést a személy hajlamai és motivációi is befolyásolják, az alanyok például másként észlelnek tabu-szavakat, mint semleges szavakat (Kihlstrom 1987. 1448), a kellemetlen szavakat – pl. „szar”, „kurva” – lassabban és a mérhető feszültséggel (a galvános bőrreakció magasabb ellenállást mutat), az értékrendünkhöz közelebb álló szavakat – pl. „szépség”, „segít” – gyorsabban és feszültségmentesen ismerjük fel (Pléh 2011. 53). Úgy tűnik tehát, hogy az emberi tudat nem teljesen semleges az észlelés során: például azzal védekezik a potenciálisan fenyegető érzetek, emlékek, gondolatok ellen, hogy igyekszik kizárni őket a tudatosság köréből.

Az emlékezeti torzításokat már régóta vizsgálja a kísérleti pszichológia. Alapvetően a vágyaink által irányított emlékezeti átalakításokról beszélhetünk (Rapaport 1942): az emlékeket szűrjük, átcsoportosítjuk, máshová rakjuk a hangsúlyokat, vagyis átalakítjuk és sematizáljuk őket annak megfelelően, ahogy inkább látni szeretnénk önmagunkat. Ez minden további nélkül elfogadható a kognitív tudattalan elmélete számára. A pszichoanalízis azonban ennél tovább megy és azt állítja, hogy vannak olyan emlékeink, amelyeket nem egyszerűen megszépítünk vagy háttérbe szorítunk, hanem aktívan elfojtunk. Ez a feltevés kognitív pszichológusok számára vagy teljességgel elfogadhatatlan, vagy valamilyen más jelenség kerüldőútján próbálják a magyarázatot megtalálni.

Memóriarendszerek. A kognitív tudattalan kutatása szempontjából alighanem az egyik legfontosabb mozzanat a különféle memóriarendszerek működésének feltárása. 1954-ben közölte Brenda Milner azt a megfigyelését, hogy az emlékezet egy sajátos változata a temporális lebeny mediális részéhez és a hippocampushoz köthető. Ez az, amit deklaratív memóriának nevezünk, és ami egy olyan tudatos memóriatár, amely tények és események, valamint emberek, tárgyak és helyek emlékét őrzi. Ettől jelentősen eltér a procedurális memória működése, ami az amygdalához és a cerebellumhoz köthető, és ami tudattalan készségeket, szokásokat és folyamatokat tárol, valamint az asszociatív és nem asszociatív tanulás eredményeit. A legtöbb esetben mindkét rendszert használjuk, de mégis két külön rendszerről van szó. A két rendszer között van átjárás, például az ismétlés a deklaratív emlékezést procedurális folyamattá változtathatja: az autóvezetés kezdetben tudatosan irányított mozdulatai később teljesen tudattalan motoros tevékenységgé alakulnak.

A Boston Change Process Study Grouphoz tartozó kutatók, elsősorban Louis W. Sander és Daniel N. Stern, arra jutottak, hogy az analitikus kezelés során létrejövő változások nem a tudatos belátáshoz tartoznak, hanem sokkal inkább a tudattalan procedurális, vagyis nem verbális szférájához. Más szóval a tudattalannak nem szükséges tudatosulnia, a terápiának nem ez a fő célja. Jelentős

változások érhetőek el anélkül, hogy a tudattalan tartalmak bármilyen formában felszínre kerülnének és a tudat szintjén megjelenének.

Az explicit és az implicit memória különbsége, valamint a deklaratív és procedurális memória megkülönböztetése nem esik teljesen egybe. Míg a procedurális memória készségeket tárol, a deklaratív tényeket. Az implicit és explicit különbség arra vonatkozik, hogy az ismeret felidézhető-e, illetve hogy az affektus kifejezhető-e tudatos felismerés révén vagy pedig sem. A pszichoanalízis tudattalan-fogalma szempontjából ezért az explicit memória-rendszerek működése kevésbé érdekes (az explicit-deklaratív memória a tudatosan felidézhető tényeket – évszámokat, eseményeket, kódokat stb. – tárolja; az explicit procedurális memória viszont a készségekkel kapcsolatos tudatosan behívható emlékeket, pl. a biciklizés megtanulása). A tudattalan fogalma a másik két memóriarendszerhez kapcsolható: „A pszichoanalízis számára elsősorban az *implicit-procedurális* memória kiemelt jelentőségű, mert ez tartalmazza az énvédő mechanizmusokat [pl. az elhárító mechanizmusokat], valamint a reprezentációk tudatos narratívához nem illeszthető elemeit [az én tudattalan részeit]. [...] Az *implicit-deklaratív* memória elfojtott ideákat és az élet elfojtott eseményeit, valamint olyan tudatelőttel ismereteket foglal magába, amelyek különböző elvárások vagy sémák arra vonatkozóan, hogy mások hogyan fognak reagálni és válaszolni arra, amit az illető tesz.” (Bokor 2011. 12.)

A különféle kognitív irányzatok ugyanakkor különbözőképpen viszonyulnak a memória és az elme kérdéséhez is. A konnekcionizmus például több, egymástól független és eltérő szabályoknak engedelmessé rendszer párhuzamos működésének gondolatára épül. A konnekcionizmus megközelítése szerint ezek közül csak néhány rendszer tudatos. A tudattalan és a tudatos nem csak fokozati, hanem strukturális különbséget is jelent: a tudattalan folyamatok ugyanis gyorsak és párhuzamosak, a tudatos folyamatok ezzel szemben lassúak és szekvenciálisak (Kihlstrom 1987. 1446). Ne felejtjük el, hogy Freud is hasonlóan írja le a kétféle alapvető pszichés folyamatot: az elsődleges folyamat mechanizmusait az örömeelv irányítja, vagyis a közvetlen kielégülés és a homeosztatisz egyensúly keresése jellemzi, a másodlagos folyamatok ezzel szemben a valóságvizsgálat kerülőútján járnak lépésről lépésre haladva.

Ha az egyéni szubjektum tudattalanjának lehetőségét vizsgáljuk, akkor a szubliminális észlelés, a vágy által torzított emlékezés és az implicit memóriarendszerek vizsgálata mellett kitüntetett jelentősége van még az elfojtás fogalmának, amely szintén megjelenik a kognitív tudományok horizontján. Úgy tűnik, hogy ezzel kapcsolatban vagy teljes az elutasítás, vagy különféle redukciós törekvések jelennek meg. Ezek közül csak kettőt említek. Az egyik szerint a gyermekkori amnézia (vagyis az a tény, hogy szinte egyáltalán nincsenek emlékeink a második életév előtti időszakról) a memóriarendszerek sajátos eloszlásával áll kapcsolatban: „Az élet első két évében csupán az amygdalához kapcsolódó implicit memória fejlődik ki, tehát ebben az időszak-

ban az emlékek csak itt rögzíthetők. A gyermek képes elraktározni a környezete legkorábbi élményeit, de ez egyben azt is jelenti, hogy ezek nem felidézhetők és nem verbalizálhatók [...]. Ugyanakkor a felnőttkorban is irányítani fogják az affektív, emocionális, kognitív életet.” (Bokor 2011. 11.) A szó szoros értelmében ez az elképzelés nem az elfojtásról, hanem az első két évre vonatkozó általános amnéziáról szól. A másik megoldást a neuronális hálózatok és az ezek működését serkentő vagy blokkoló hormonok működésének vizsgálata kínálja. A stressz-hormonok (pl. cortisol) nagy mennyisége képes akadályozni az emlék bevésődését, de az emlék felidézését is. „A jelentős stressz hatására a vérben és a központi idegrendszerben a cortico-steroidok excesszív mértéke akadályozza az emléknymok magasabb szinten is történő tárolását, de nem, vagy kevésbé befolyásolják az éretlenebb régiókba való bevésést. Ezért lehetséges, hogy az extrém stresszel járó emlékek explicit módon alig idézhetőek fel, vagy éppen nem emlékként, hanem jelen idejű traumatikus élményként törnek a tudatba. Ugyanakkor szomatikus, vegetatív emlékeket hordozhatunk a traumatikus történésekről is.” (Danics 2011. 97.) Az oxitocin hormon ezzel ellentétesen működik: elősegíti az emlék tárolását, felidézését, valamint a kötődést és a mentalizáció folyamatát.

Lássuk második lépésben azokat a fogalmakat, amelyeket a kognitív tudattalan-elmélet a személyközi viszonyok kontextusában alkalmaz.

Kötődés. A pszichoanalízis a pszichében zajló dinamikus folyamatokat a szexuális ösztönök működésének kontextusában rögzítette. A hatvanas évektől kezdődően azonban állatokon és embereken végzett kísérletek azt mutatták, hogy a szexualitás mellett legalább olyan erős ösztönként van jelen az emberi pszichében a kötődésre való törekvés. A kötődésre való szükséglet nem azonos a táplálkozás szükségletével és nem azonos a szexuális vágygal sem. John Bowlby nevéhez köthető az a felismerés, hogy az emberi csecsemő fejlődésének legkorábbi időszakában olyan kötődési minták alakulnak ki, amelyek azután egy egész életen át meghatározzák az adott egyén személyközi kapcsolatait. „Bowlby úgy találta, hogy a védekezésre képtelen újszülött egy úgynevezett kötődési rendszer segítségével tartja fenn a közelséget gondozójával. Ez emocionális és viselkedésbeli válaszmintákat jelent. Bowlby a kötődési rendszert veleszületett ösztön- vagy motivációs rendszernek tartotta (hasonlóan az éhséghez vagy a szomjúsághoz), amely szervezi a csecsemő memóriarendszerét, és az anyjával való kontaktusra és kommunikációra ösztönzi őt.” (Kandel 2011. 21.) Ezekben a nagyon fontos korai években a csecsemő elsősorban a procedurális memóriarendszerére támaszkodik, vagyis az ekkor kialakult sematizált élmények (az ingerekre adott válaszai, a jelzéseire kapott pozitív vagy negatív visszontválaszok, az izgalmi állapotok levezetése stb.) olyan emocionális sémákat és viselkedésmintákat hoznak létre, amelyek a tudatosság és a deklaratív memória szintjén egyáltalán nem jelennek meg, a személyiség affektív mintázatát azonban a későbbiekben döntően befolyásolják.

A kötődéseméletnek a pszichoanalízis számára talán legfontosabb hozzáadéka az a gondolat, hogy az érzelmeink szabályozása nem eleve adott képesség, hanem hosszú tanulási folyamat eredménye, amelynek szempontjából az első életevek és az elsődleges gondozókkal való kapcsolat mindennél fontosabb. „A rendszer kétszemélyes: a felnőtt megérti és megválaszolja a gyermek jelzéseit, és ezáltal szabályozza azokat. A csecsemő pedig megtanulja, hogy a gondozó jelenlétében az *arousal* nem okoz olyan dezorganizációt, amellyel nem tud megbirkózni, hiszen a gondozó jelen van és újristabilizálja a megbillent egyensúlyt.” (Pető 2011. 53–54.) Kutatások igazolják, hogy összefüggés áll fenn a csecsemőkori kötődés minősége és a felnőttkori kötődésminták között: vagyis az a bonyolult jelzésrendszer, ami a kétszemélyes „rendszerben” kialakul, egy sematizált kötődési mintázatot hoz létre. Ezek a sematizált érzelmi mintázatok bizonyos értelemben előre huzalozzák a lehetséges kapcsolati viszonyainkat és a pszichopatológia széles spektrumát ölelik fel a bizonytalan kötődéstől a különféle személyiségzavarokig. A tudattalannak így egy olyan formája rajzolódik ki, amely bizonyos értelemben nem az adott személy tudattalanja, hanem egy interszubjektív rendszer tudattalanja és nem a deklaratív memóriához tartozó, elfojtott emlékekre épül, hanem a procedurális memóriában raktározódó emocionális válaszokra és viselkedésmintákra, vagyis az énnel arra a tudattalan részére, amelyet Freud az elhárító mechanizmusok leírásával próbált meg körüljárni. A csecsemő válaszai eleinte nagyon egyszerűek, azután a helyzet bonyolódásának függvényében egyre komplexebbek lesznek. Ahogy Bowlby leírta, az izolációra adott válasz először az aktív tiltakozás, később a passzív reményvesztettség. A kötődési tárgytól való elválasztás először ellenkezést, kapaszkodást, követelést, és erős fiziológiai izgalmi állapotot vált ki, ha a csecsemő visszanyeri a közelséget, akkor a megkapaszkodó viselkedésnek vége szakad, és elindul egy felfedező típusú viselkedés. Ha az elválasztás elhúzódik, akkor a dühöt és a szorongást felváltja a szomorúság és a reménytelenség.

A kötődési rendszerhez tartozó kapcsolati élmények eleve tudattalanul kódolódnak és a tudattalannak egy sajátos változatát hozzák létre. A kötődési elmélet tudattalannal kapcsolatos belátása nem egyszerűen abban foglalható össze, hogy a korai anya–csecsemő kapcsolat érzelmileg meghatározó (a biztonságos kötődésű gyermek stabil személy lesz, a bizonytalan kötődésű pedig érzelmileg veszélyeztetett). A gondolat sokkal inkább egyfajta speciális és rendkívül komplex *affektív mintázat* létrejöttét sugallja, amit persze nem mechanikusan másolunk a kapcsolatainkban, de ami mégis tipikusan visszatérő mintaként befolyásolja az életünket.

Tükörneuronok. A személyközi viszonyok szempontjából a tükrőneuronok felfedezése jelenti a második lényeges adalékot. A tükrőneuronok olyan speciális idegsejtek, amelyek ugyanazt az aktivációs mintázatot mutatják egy cselekvés végrehajtásakor, mint ugyanazon cselekvés megfigyelésekor. Rizzolatti és társai makákómajmokon végzett kísérletek során fedezték fel ezeket a speciális

neuronokat az agykéreg elülső felén, főleg a mozgató területeken. Később emberben is kimutatták a jelenlétüket. Úgy tűnik – noha a felfedezés körül még viták zajlanak –, hogy a tükroneuronok jelentik a beleézés képességének neurológiai alapját (Bokor 2011. 14–15). Ezeknek a sejteknek köszönhetően helyezkedünk bele egy másik ember érzelmi állapotába, cselekvési helyzetébe, sőt ezek teszi lehetővé, hogy bejósoljuk egy másik ember cselekvésének kimenetelét. A tükroneuronok és az affektív idegrendszeri struktúrák között feltehetően szoros kapcsolat áll fenn. „A tükroneuronok közvetlen összeköttetésben állnak a limbikus rendszerrel, és elektromos jeleket küldenek a limbikus rendszer több struktúrájához, első sorban az amygdalához, ami integrálja a megfigyelt mozgásmintázatot és az általa kiváltott imitált érzelmeket. A tükroneuronok tehát a megfigyelt másik személy érzelm kifejezését, viselkedését leképezik, majd ezt követően a limbikus rendszer egy bizonyos érzelmként azonosítja, végezetül pedig integrálja a látott és a szimulált élményt.” (Lábadi 2011. 45.) A tükroneuronok segítségével tehát valóban „tükrözzük” a másik cselekvését és érzelmeit, ez azonban semmiképpen sem aktív, tudatos és intencionális reprezentálást jelent. A tükroneuronok olyasfajta mimézist sejtetnek, ami teljességgel tudattalanul zajlik, és ami valójában nem vizuális leképezés, hanem egy helyzet komplex felfogása és átérzése.

Terápia. A harmadik mozzanat az interszjektív tudattalan kognitív és neurológiai megközelítéséből a terápia mechanizmusának újfajta értékelése. A pszichoanalízisben rendkívüli jelentősége van a terápiás módszernek és a terápiával kapcsolatos megfontolásoknak (terápiás helyzet, célkitűzés, gyógyulás menete, titoktartás), különösképpen az áttétel jelenségének. Az áttétel az a jelenség, amikor a páciens a terápiás kapcsolat során átviszi a terapeutára a korábbi reprezentációit és érzelmi struktúráit, bizonyos értelemben újraéli a számára döntő helyzeteket. A terápiában azonban nem csupán a feszültségek kiéléséről van szó, hanem a neurológiai kutatások azt igazolták, hogy a pszichoterápiának konkrét, neurológiai változás is lehet az eredménye. Ennek a változásnak nem a tudatos belátás és nem is a régi élmények áttételben történő újraélése áll a középpontjában, ahogy azt a korai Freud gondolta. Vagyis nem feltétlenül a tudattalan tudatossá tétele a cél. A terápia sokkal inkább a tudattalan megváltoztatására, újrarahuzozására, újraszoktatására, működőképessé tételére törekszik. „A terápiás folyamat megfelelő alakításához a kapcsolati élményeket hordozó reprezentációk változása szükséges. Ez az agyműködés szintjén a neurális hálózatok aktivitási mintázatának módosulását jelenti a terápiás tapasztalatok és élmények hatására. A terápiás folyamat során a neuroplaszticitásnak köszönhetően a szinaptikus kapcsolódások olyan új mintázata alakul ki, amely megváltoztatja a régi kapcsolatok emocionális intenzitását. A régi élményhez így új kapcsolati konfiguráció kapcsolódik.” (Bokor 2011. 18.)

Noha az idegtudomány eredményei, amelyeket az új képalkotó eljárásoknak és egyéb vizsgálati módszereknek köszönhetünk, egyre pontosabb képet ad-

nak az agyműködés különféle funkcióiról, ezek helyéről és együttműködéséről, ezeknek a felismeréseknek a klinikumban nem sok közvetlen, vagyis a terápiában alkalmazható haszna van. A terápiára vonatkozó felfogás azonban mégis változik: „az analízis nem csupán passzív, nem-beavatkozó reflektáló eljárás, hanem igenis komoly – akár strukturális – elváltozásokat is képes létrehozni az analizáltak agyi régióiban, de legalábbis képes megváltoztatni a szinapszisok számát és átjárhatóságát bizonyos központi idegrendszeri területeken” (Danics 2011. 94).

VII. ÖSSZEGZÉS

Az idegtudomány eredményei alapján a nem tudatos mentális folyamatok és a nem tudatos mentális struktúrák területe is jóval szélesebbnek tűnik, mint korábban. Miközben a pszichoanalízis születésének korában a tudattalan fogalma inkább eltávolította a klinikai és terápiás tapasztalatot az ún. tudományos megközelítéstől, mára úgy tűnik, hogy a tudattalan kétoldalú (idegtudományi és pszichoanalitikus) kutatása a két oldal közeledéséhez járul hozzá. Ennek ellenére a kép mégsem ilyen harmonikus: az idegtudomány felismerései egyelőre valójában abban állnak, hogy izomorf struktúrákat hoznak létre agyi folyamatok és pszichés jelenségek között. A pszichoanalízis hagyománya viszont fenntartja a lehetőségét annak, hogy a szubjektum életén belül redukálhatatlan hasadások és torzulások vannak.

Mind az idegtudományok, mind a fenomenológia megpróbálja integrálni a tudattalan fogalmát – bár ahogy láttuk, maga a pszichoanalitikus tudattalan is több fogalom alapján modellálható. Valójában a stratégiájuk is hasonló: a fenomenológia olyan szerkezeteket keres a tudatélet teljesítményei közül (fantázia, passzív szintézisek, időtudat), amelyek a pszichoanalitikus tudattalan *analógiás* alapjául szolgálhatnak; az idegtudományok pedig *izomorfiákat* igyekeznek kimutatni a tudattalannak tartott jelenségek és az idegtudomány által feltárható agyi folyamatok között. Mindkettő bizonyos értelemben legitimálni akarja a tudattalan fogalmát, az egyik a tudat fenomenológiai kutatásának eszközeivel, a másik a neurológia, vagyis a testi működés vizsgálatával. Az egyik analógiákat keres, a másik izomorfiákat állapít meg, de mindkettő gyanakvással tekint a tudattalan fogalmára és egyik sem fogadja el, hogy a tudattalan egy harmadik dimenzió kulcsfogalma, amely sem a tudati, sem a testi működés sémáira nem vezethető vissza.

A tudattalan továbbra is rejtély a tudatfilozófiák számára, de egy olyan filozófiai megközelítésnek, amely nem csupán a kognitív teljesítményekre, hanem a szubjektum egészére fókuszál, vagyis figyelembe veszi a fantáziát, az emlékezetet, az affektív élményeket, az önazonosság kérdését és a társadalmiságot, nem szabad lemondania a tudattalan kutatásáról.

IRODALOM

- Bernet, Rudolf 2012a. Tudattalan tudat Husserlnél és Freudnál. Ford. Ullmann Tamás. *Imágó Budapest*. 2[23]/3. 3–24.
- Bernet, Rudolf 2012b. Phantasieren und Phantasma bei Husserl und Freud. In Dieter Lohmar – Jagna Brudzinska (szerk.) *Founding Psychoanalysis Phenomenologically*. (Phaenomenologica 199.) Dordrecht–London, Springer. 1–21.
- Bokor László 2011. Az áttétel idegtudományi megközelítése. *Imágó Budapest* 1[22]/3. 5–22.
- Brentano, Franz 1924. *Psychologie vom empirischen Standpunkt I*. Lipcse, Felix Meiner.
- Danics Zoltán 2011. Lélek a neuronhálózatokban? A pszichoanalízis esete az idegtudományokkal. *Imágó Budapest*. 1[22]/2. 93–106.
- Davis, Walter A. 2011. Agy, elme, psziché: a harmadik terminus megőrzése. *Imágó Budapest*. 1[22]/3. 61–76.
- Freud, Anna 1994. *Az én és az elhárító mechanizmusok*. Ford. Horgász Csaba. Budapest, Párbeszéd Könyvek.
- Freud, Sigmund 1985. *Álomfejtés*. Ford. Hollós István. Budapest, Helikon.
- Freud, Sigmund 1991. *Az őszalami és az én*. Ford. Hollós István és Dukes Géza. Budapest, Hatágú Síp.
- Freud, Sigmund 1997. *Ösztönök és ösztönsorsok. Metapszichológiai írások*. (Freud Művei VII.) Ford. Berényi Gábor, Májay Péter és Szalai István. Budapest, Filum.
- Gödde, Günter 2012. Berührungspunkte zwischen der „Philosophie“ Freuds und der Phänomenologie. In Dieter Lohmar – Jagna Brudzinska (szerk.) *Founding Psychoanalysis Phenomenologically*. (Phaenomenologica 199.) Dordrecht–London, Springer. 105–131.
- Eduard von Hartmann 1869. *Philosophie des Unbewussten*. Lipcse.
- Husserl, Edmund 1966. *Analysen zur passiven Synthesis*. (Husserliana XI.). The Hague, Martinus Nijhoff.
- Husserl, Edmund 1998. *Az európai tudományok válsága I–II*. Ford. Berényi Gábor és Mezei Balázs. Budapest, Atlantisz.
- Kandel, Eric R. 2011. A biológia és a pszichoanalízis jövője: egy újragondolt pszichiátria szellemi keretei. *Imágó Budapest*. 1[22]/2. 5–44.
- Kihlstrom, John F. 1987. The Cognitive Unconscious. *Science*. Vol. 237. 1445–1452.
- Laplanche, Jean – Pontalís, Jean-Bertrand 1994. *A pszichoanalízis szótára*. Ford. Albert Sándor et al. Budapest, Akadémiai.
- Lábadi Beatrix 2011. A megérzett Másik – kapcsolat a pszichoanalízis és az idegtudomány között. *Imágó Budapest*. 1[22]/3. 39–50.
- Lipps, Theodor 1883. *Grundtatsachen des Seelenlebens*. Bonn, Cohen.
- Lipps, Theodor 1896. *Der Begriff des Unbewussten in der Psychologie*. (III. Internationaler Congress für Psychologie in München.) München, Lehmann.
- Lohmar, Dieter 2008. *Phänomenologie der Schwachen Phantasie*. (Phaenomenologica, 185.) Dordrecht–Boston–London, Kluwer.
- Lohmar, Dieter 2012. Psychoanalysis and the Logic of Thinking Without Language. In Dieter Lohmar – Jagna Brudzinska (szerk.) *Founding Psychoanalysis Phenomenologically*. (Phaenomenologica 199.) Dordrecht–London, Springer. 149–167.
- Mitchell, Stephen A. – Black, Margaret J. 2000. *A modern pszichoanalitikus gondolkodás története*. Ford. Dr. Balázs-Piri Tamás. Budapest, Animula.
- Naccache, Lionel 2006. *Le nouvel inconscient*. Paris, Jacob.
- Pető Katalin 2011. A neurontól a lélekig: a pszichoterápia neurobiológiai alapjai. *Imágó Budapest*. 1[22]/3. 51–60.
- Pléh Csaba 2011. Kísérleti és neurális Freud-értelmezés ma. *Imágó Budapest* 1[22]/2. 45–76.
- Rapaport, David 1942. *Emotions and Memory*. New York, Columbia University Press.

- Richir, Marc 2004. *Phantasia, imagination, affectivité. Phénoménologie et anthropologie phénoménologique*. Grenoble, Millon.
- Ricœur, Paul 1965. *De l'interprétation. Essai sur Freud*. Paris, Seuil.
- Sartre, Jean-Paul 2006. *A lét és a semmi*. Ford. Seregi Tamás. Budapest, L'Harmattan.
- Smith, Nicolas 2010. *Towards a Phenomenology of Repression. A Husserlian Reply to the Freudian Challenge*. Stockholm, Acta Universitatis Stockholmiensis.
- Szummer Csaba 1993. *Freud nyelvjátéka. A pszichoanalízis mint hermeneutika és narráció*. Budapest, Cserépfalvi.
- Szummer Csaba 2014. *Freud avagy a modernitás mítosza*. Budapest, L'Harmattan.
- Tengelyi László 2013. Ősbenyomás és ósaszociáció. In Varga Péter András – Zuh Deodáth (szerk.) *Kortársunk, Husserl*. Budapest, ELTE Eötvös Kiadó. 69–85.
- Waldenfels, Bernhard 2005. *A normalizálás határai*. Ford. Csatár Péter és Kukla Krisztián. Budapest, Gond–Cura.
- Whelsh, Thalia 2002. The Retentional and the Repressed. Does Freud's Concept of the Unconscious Threaten Husserlian Phenomenology? *Human Studies*. 25. 165–183.